

morbus St. Reginae 'szifilisz'), a birtokszóként szereplő köznév pedig a betegség legjellemzőbb jegyére utal (ez annak ellenére is kimondható, hogy a névadás indítékait vizsgálva nem hagyhatjuk figyelmen kívül az *ignis sacer* és az *ignis persicus* latin elnevezéseket). A betegségnév kialakulásában és elterjedésében nagy szerepet játszott a nyelvi tabu és ezzel összefüggésben az eufémia.

GALGÓCZI LÁSZLÓ

Még egyszer név szavunk eredetéről

1. Dolgozatomban *név* szavunk szócsaládjának etimológiai vizsgálatát kísérem meg. Célom az volt, hogy nyelvünk e fontos, régi elemét a szócsaládba vonható szavak kapcsolatainak felderítésével az eddigi kutatásokhoz képest tágabb körű összefüggésekbe állítsam.

Mielőtt rátérnék *név* szavunk eredetének vizsgálatára, szeretném felvázolni azt az elméleti keretet, amelybe a dolgozat beilleszthető. Röviden szólok azokról a módszertani elvekről is, melyeket a szavak elemzésénél követtem.

2. Századunk nyelvtudományának nagy eredményei kétségkívül az állapot vizsgálatából születtek meg: a F. de SAUSSURE munkássága nyomán kibontakozó modern leíró nyelvészet keretében. A „Cours de linguistique générale” megjelenése után létrejövő különböző felfogású és módszerű strukturalista iskolák az állapot összefüggéseit igyekeznek feltárni, a rendszer működésének megismerésére törekcsenek.

E felhalmozott ismeretanyag, a nyelvi rendszer összefüggéseinek mind pontosabb feltérképezése — úgy gondolom — nem csupán a jövő szinkrón kutatásainak nélkülözhetetlen alapja, hanem hozzájárulhat a nyelvtörténeti kutatások további fejlődéséhez, ma még tisztázatlan kérdéseinek megválaszolásához is. A szinkrón kutatások eredményei segíthetik a változások természetének, lefolyásának, irányának a mélyebb megértését. Ez azért válhat lehetővé, mert a feltárt szinkrón összefüggések mind jobban megvilágítják, hogy az állapot mozgásformáiban az a történeti folyamat reprodukálódik, melyben a nyelvi rendszer maga létrejött. A történeti fejlődés eredménye: az adott nyelvállapot magában foglalja specifikus struktúrája kialakulásának a történetét. Ez az oka annak, hogy a szinkrón rendszer egyre pontosabb megismerése fontos lehet a nyelvtörténeti kutatások számára is. (A történet és az állapot belső összefüggésére l. ZSILKA JÁNOS, A nyelvi mozgásformák dialektikája. Bp., 1973. 114–5; Jelentésintegráció. Bp., 1978. 388–414; De constructione. Bp., 1982. 153–214; HORVÁTH KATALIN, Transzformációs csoportok a magyarban. Bp., 1983. 22–55.)

3. A vázolt összefüggés az etimológiai kutatásokban szintén hasznosítható: a szócsaládok természetének, elemei számának, az elemek kapcsolatainak, az egymástól messze szakadt szavak összetartozásának a kiderítésében. A morfológia síkján az egy alapszóból levezethető szavak könnyen összeköthetők, hiszen a szócsalád tagjai az adott nyelvre jellemző formális eljárások felhasználásával azonos töből jönnek létre. A származékszavak nem a nyelv abszolút önkényes elemeinek a számát növelik, hanem — F. de SAUSSURE kifejezésével élve — a viszonylagosan motiváltakét, mivel az alapszóból érthetők meg, ahhoz képest vannak érvényben.

A szemantika síkján pedig az elemek összefüggései az elemeket összetartó közös jelentésmozzanat(ok) kimutatásával bizonyíthatók. (Éppúgy, ahogyan mai nyelvünkben az igei poliszmák különböző – egymástól sok esetben erősen eltérő – jelentéseit azonos jelentésmozzanatok kötik össze, s ezek feltárásával a jelentések egymásból levezethetővé válnak.)

4. A magyarban a belső szóalkotás különféle módjaival létrejött elemek közül különös figyelmet érdemelnek a szóhasadással (a párhuzamos alak- és funkciómegoszlással) keletkezett szavak. A szóhasadás jelensége kissé elhanyagolt területe a kutatásnak. Annak ellenére igaz ez, hogy GRÉTSY LÁSZLÓ egész könyvet szentelt a kérdésnek (A szóhasadás. Bp., 1962.). Az ő gazdag és mintaszerűen feldolgozott anyagában ugyanis – munkája előszavában maga utal erre – nem az ősi (a nyelvelmékes kor előtti) szóhasadás eseteit keresi, hanem az újabb keletkezésű, s így az összetartozást világosabban felmutató alakpárokkal foglalkozik. Az ősmagyar kori szóhasadás néhány szép esetével MÉSZÖLY GEDEON, jelenleg pedig BALÁZS JÁNOS és BENKŐ LORÁND néhány dolgozata foglalkozik csupán (l. MÉSZÖLY GEDEON, A Halotti Beszéd foianec szavának magyarázata. Nyr. LXXIX, 92–4; BALÁZS JÁNOS, Kies és kietlen. MNy. LXXII, 478–9; BENKŐ LORÁND, Adalékok az ősmagyar szóhasadás eseteihez. NytudÉrt. 38. sz. 18–39). Leíró nyelvtanaink e jelenséget a szóalkotás ritkább módjai közt tartják számon, s így éppen csak megemlítik.

Úgy gondolom azonban, hogy – vállalva a tévedések kockázatát is – érdemes keresnünk a nyelv ősi állapotában összetartozó elemeket. Ha ugyanis szókészletünk bizonyos tagjaiban a szóhasadás ősi formáit ismerjük fel, s a homályba vesző kapcsolatokat bizonyítani vagy legalábbis valószínűsíteni tudjuk, sok esetben kiterjeszthetjük az egyes szócsaládba tartozó elemek számát, pontosíthatjuk a közöttük lévő összefüggéseket. Ezzel ismeretlen vagy bizonytalan eredetű elemeket bekapcsolhatunk ismert eredetű szócsaládokba, növelhetjük belső keletkezésű szavaink számát. A szóalak és a megfelelő jelentés létrejöttét belső nyelvi okokkal magyarázhatjuk.

5. Magam néhány tanítványommal – egyetemi speciális kollégium keretében – ilyen ősi, régen szétvált, s éppen ezért nem magától értetődően összetartozó szavak kapcsolatát keresem. Összetartozásukat a szinkroniában, mai magyar nyelvünkben megfogható összefüggések segítségével próbálom meg valószínűsíteni, igazolni. A szinkrón összefüggések által rajzolt képet a nyelvtörténeti kutatások kiegészíthetik, megerősíthetik, vagy ellenkezőleg, gyengíthetik, akár cáfolhatják.

De hogyan köthetők össze az alakváltozatoknak vélt, ősi szóhasadás eredményeképpen létrejött, mai nyelvünkben önálló, alakjukra és jelentésükre nézve egymástól teljesen függetleneknek látszó elemek? Az eredetileg összetartozó szóalakok között a) szabályos hangmegfelelések kimutatásával; b) a szavak jelentéselemzésével teremthetünk kapcsolatot.

Az alakváltozatokat szabályos hangváltozások kötik össze: az újabb hangalakot az eredetit felépítő fonémák bizonyos – szabályos – változásai hozzák létre. Az eredeti tő differenciálódik, több alakúvá válik, az új forma a régi változatoként jelenik meg. Az alaki különbségeket a nyelv hasznosíthatja, tartalmassá teheti: az egymástól elkülönülő alakokhoz egymástól kisebb-nagyobb mértékben elkülönülő jelentéseket társíthat. Ha egy komplex jelentéstartalom kettéválik, specializálódik, s a specializá-

lódott tartalom a két, egymás mellett élő alakhoz kapcsolódik, a szóhasadás folyamata befejeződött. Az így létrejött látszólag független elemek között tehát a szemantikai elemzésnek is kapcsolatot kell kimutatnia: a jelentések közös szemantikai jegyek mentén köthetők össze. Ez sokszor azért nehéz, mert a szóhasadás teljessé válása után az elkülönült elemek *divergens* fejlődésen mennek keresztül: összetartozásuk felismerése és igazolása mind nagyobb nehézségekbe ütközhet. Hasonló jelenség játszódik le a metaforizálódás területén is: a szavak újabb jelentései a nyelv történeti fejlődése során egyre messzebb szakadhatnak egymástól, a poliszmák a szinkroniában homonimákká értékelődnek át.

A szókészlet bizonyos elemeit tehát csak akkor tekinthetjük egymás alakváltozatainak, ha kiállják a hangtani és a szemantikai elemzés próbáját.

6. Dolgozatomban ezt a fajta vizsgálatot szeretném bemutatni *név* szavunk szócsaládjával kapcsolatosan. Úgy gondolom ugyanis, hogy e szócsaládba nem csupán az ismert származékok (*neves, nevez, nevezetes* stb., illetve *névjegy, névmágia, becenév, álnév* stb.) tartoznak. A szó és származékai jóval tágabb összefüggések közé állíthatók.

Név szavunk vizsgálatára azért vállalkozom, mert a TESz. II. kötetében közölt etimológiához képest (1970), a szó eredetének a megfejtésében, tágabb kapcsolatainak feltárásában jelentős eredményt ért el BALÁZS JÁNOS. (Vö. A magyar nemzetfoglalom nyelvtörténeti előzményei. MNy. LXXI, 288–99; A nemzetségi és a törzsi szervezet az európai nyelvi modell tükrében. In: Magyar deákság. Bp., 1980. 224–45.) Balázs János a nyelvtörténeti kutatást etnolingvisztikai szemlélettel párosítva meggyőzően igazolja az etnográfus, régész és nyelvész Nagy Géza 1898-ban közzétett feltevését: a *név* és a *nem* szavaink ősi összetartozását (vö. NAGY GÉZA, Egy pár szó a szkithákról. Ethn. V, 229).

Vizsgálódásaim, melyek más szemléletűek és módszerűek mint Balázs Jánoséi, hasonló eredményre vezettek, sőt az összefüggések körét még tovább sikerült bővítenem. Ha két eltérő vizsgálat részben azonos eredményre vezet, ez a kapott eredmény meggyőzőbb voltát jelentheti. A tágabb összefüggés, melyet az alábbiakban igazolni, pontosabban valószínűsíteni szeretnék, a következő: a *nem*, a *név* és a *nép* szavaink azonos szócsaládba tartoznak. A három szó közül az elsődleges, az alapalak a *nem* lehetett: a *név* és a *nép* a *nem*-ből ősi, *kettős szóhasadással* jöttek létre.

E fontos, szókészletünk ősi rétegéhez tartozó szavaink nyelvemlékeinkben nagyjából azonos időben bukkannak fel: a *nem* 1195-ből, a *név* 1211-ből, a *nép* 1221-ből adathozható először. Foglalkozunk össze röviden, mit mond eredetükről a TESz.! *Név* szavunk ősi örökség az uráli korból, a kikövetkeztetett alapalak a **nime*. A másik két szó etimológiája még nincs tisztázva, bizonytalan. A *nem* talán 'mag' jelentésű alán (oszét) jövevényszó. A szótár szerint „a *név*-vel való etimológiai rokonítása elsősorban jelentéstani okokból nem fogadható el” (vö. TESz. II, 1010). A *nép* talán ősi, elhomályosult összetétel: *né ~ nő + pi ~ fi, férfi*. E – BUDENZTől származó – magyarázat szerint tehát hasonló szemlélet alapján jött volna létre, mint *ember* szavunk.

Ám e feltevés csak akkor helytálló, ha az ismert *p > f* (szóbelseji *p > v*) hangváltozások itt valamilyen okból nem érvényesültek, illetve ha a két szó összetapadása igen régen, e hangváltozások előtt történt volna meg. Esetleg a *nő fia* jelöletlen birtokos összetételből is magyarázható, más föltevések a *nő* főnévből, vagy a *nő*

igéből *p* képzővel származtatják (vö. SzófSz. 215; MSzFE. III, 467–8; TESz. II, 1013–4). De e feltevések egyikét sem lehetett eddig megnyugtatóan igazolni, e magyarázatokkal szemben komoly hangtani és/vagy jelentéstani ellenvetések merültek fel. *Nem* szavunk esetleges alán eredetét pedig Balázs János – az újabban megjelent oszét történeti-etimológiai szótár segítségével – egyértelműen megcáfolta.

7. Ugyanakkor e bizonytalan származtatási kísérletekkel szemben a *nem*, a *név* és a *nép* látszatra független tömorfémák egymás alakváltozatainak tekinthetők, mivel megfelelnek a fentebb kifejtett követelményeknek: összekapcsolhatók a szabályos hangmegfelelések és a szójelentések kideríthető összefüggései alapján egyaránt.

Kössük össze őket először a szabályos hangmegfelelések mentén! A történeti-összehasonlító nyelvtudomány, valamint az általános nyelvészet tanúsága szerint a szóeleji és szóbelseji explozívák spirantizálódása egyetemes hangfejlődési tendencia. Az *m*, (*p*, *b*) bilabiális zárhangok, valamint az (*f*, *v*) labiodentális réshangok a képzés helyét tekintve egymáshoz nagyon közel esnek. (Főleg ha azt is figyelembe vesszük, hogy az (*f*, *v*)-nek megvoltak a bilabiális előzményei az ősmagyarban.) Ha *név* és *nép* szavainkat a *nem*-ből származtatjuk, úgy azt kell bizonyítanunk, hogy az *m* > *v*, illetve az *m* > *p* hangváltozások kimutathatóak a magyarban.

Nézzünk e hangmegfelelésekre néhány ismert példát! Az *m* ~ *p* hangviszonyra l. a *töm* : *töpik*, *töpörödik*; *romlik* : *roppant*; *tám* : *táplál*; *támad* : *tápázkodik*; *mo-csár* : *pocsár* stb. alakváltozatokat. Az *m* ~ *v* hangmegfelelésre ugyancsak találunk példákat: *örmény* : *örvény*; *báma* : *báva*; *báméskodik* : *báváskodik*; *támolyog*, *témelyeg* : *tévelyeg*; *-mány/-mény* : *-vány/-vény*; az osztjákban a határozói igenév képzője a *-mán*, ennek magyar megfelelője a *-ván/-vén* képző stb. Vannak olyan hármas alakváltozatok is nyelvünkben, melyek az *m* ~ (*p*, *b*) ~ *v* hangmegfelelést példázzák: *szimat* : *szipog*, *szippant* stb. : *szív*; *makog* : *bakog* : *vakog*; *-van/-ven* számnévképzőnk ugor megfelelői a *-men* és a *-pen*; a *kavics* ~ *kövecs* nyelvjárásainkban *gümeccs* ~ *gőbecs* alakváltozatokban is él stb.

Azt se felejtjük el, hogy *név* szavunk uráli megfelelői mind *m*-es formákat mutatnak fel (vö. o. *nēm*, vog. *nam*, f. *nime* stb.), akárcsak az indoeurópai nyelvek 'név' jelentésű alakjai. (Érdekes azonban, hogy az indoeurópai cigányban – a magyarhoz hasonlóan – *v*-s formát találunk: *ānav*, *nav*.) Mindez azt mutatja, hogy a *nem*, a *nép* és a *név* összekapcsolásának hangtani akadálya nincs.

Most pedig lássuk, milyen szemantikai szálak mentén köthetők össze a szójelentések! A *nem* és a *név* jelentéstani kapcsolatát, s ezzel etimológiai rokonítását – Nagy Géza sejtését igazolva – említett tanulmányaiban Balázs János végezte el. E magyarázat szerint a *nem* – *nemzés* és a *név* – *megnevezés* között szoros, természetes kapcsolat deríthető fel: a patriarchatus megszilárdulása után a nagycsaládba, *nem*(zetség)-be sorolás a közös *a pa i né v v e l* történik. *Nemes* az, aki előkelő *nem*-ből származik, aki tehát megőrzésre méltó nevet kap, és ad tovább, azaz *neves*.

E magyarázattal egyetértve úgy gondolom tehát, hogy az első szóhasadás a *nem*-ből a *név* létrejöttét magyarázza. A *nem* alakhoz tartozó valamikori komplex jelentés a *név* alakváltozat kialakulásával differenciálódott: a *nem* szóalakhoz a vérségi kapcsolatokon nyugvó 'nagycsalád, nemzetség' jelentés, a *név* formához pedig az azonosításra és a másoktól való megkülönböztetésre alkalmas 'név' jelentés társult.

De hogyan kapcsolható e körbe *nép* szavunk? A továbbfejlődés alapja az lehe-

tett, hogy a *nem* és a *név* ősi összefüggése megbomlott: a közös név most már nem csupán az azonos származású előkelők neve. Mindinkább nevévé válik a szálláshelynek, melyen a *nem*(zetség) él, majd a közös szálláshelyen élő, de vérségi alapon a *nem*-zetségbe nem tartozó alsóbb néprétegeknek is. Ezek az anyagi termelésben közvetlenül vesznek részt, kiszolgálják a közös őstől származó előkelőket. E folyamat eredményeképpen a *nem* jelentéstartalma kibővül: a *nem*(zetség)be már nem csupán az azonos származású előkelők, hanem az ugyanazon a területen élő, és ugyanazt a nevet viselő alávetettek is beletartoznak. A *nép* alakváltozat megjelenése teremt majd lehetőséget a szóhasadásra: a közös őstől származó előkelőkre lefoglalódik az eredetileg is erre vonatkozó *nem*, az ezeket kiszolgáló dolgozók nevévé pedig a *nép* válik. Vagyis ezt a szóhasadást olyasformán képzelhetjük el, ahogyan — jóval később — a *család* ~ *cseléd* párhuzamos alak- és funkciómegoszlás nyelvünkben bekövetkezett.

Hogy a *nép* kezdetben a *nem* alakváltozataként tűnhetett fel, s jelentéstartalmában dominált a 'közös szálláshelyhez, területhez tartozó emberek közössége' mozzanat, igazolhatják a régiségben gyakori *falunép*, *háznép*, *udvarnép*, *várnép* stb. összetételek, valamint a *György vitéz népe*, *János úr népe* stb. kifejezések. Arra pedig, hogy így nem eredendően *dolgozó*-, *alávetett*-, *szolga*-, *pór*-, *jobbágy**nép* stb. jelentésű, bizonyíték lehet az a nagyszámú korai összetétel (*egyház-nép*, *fő-nép*, *főfő-nép*, *szín-nép*, *vitézlő-nép* stb.), mely a nemesség, az uralkodó osztály különböző csoportjait nevezte meg (vö. NySz. II, 965–7).

Hosszú történelmi fejlődés eredményeképpen alakul ki azután a nemzet és a nép mai fogalma: a nemzet rendi értelemben szűk változatát fokozatosan felváltja a népet is magába foglaló, társadalmilag tág értelmű nemzetfogalom (vö.: SZÜCS JENŐ, *Nemzet és történelem*. Bp., 1974. 574–81). Mai nyelvünkben a két szó — legalábbis a köznyelvben — egymás szinonimájává vált (l. pl. az ÉKsz. meghatározásait).

8. *Név* szavunkat, valamint uráli megfelelőit régóta és sokan hozták már kapcsolatba hasonló alakú és azonos jelentésű indoeurópai szavakkal (l. pl. POKORNY: *IndEtWb.* 321). E kapcsolatok lehetőségét a TESz. is felveti, de további vizsgálatokat tart szükségesnek. Úgy vélem, hogy dolgozatommal egy lépéssel sikerült előbbre jutnom a kérdés tisztázásában. Az itt kifejtett magyarázat szerint *nem* szavunknak elsődlegesen komplex jelentéstartalma volt: a nemet (a nagycsaládot, a fajt) és az azonosító nevet egyaránt jelentette. Pontosabban csak az azonos nevet viselő nagycsalád, faj volt *nem*. A *nem* ezen föltett, kettős jelentése, a *nem* és a *név* ilyen összefüggése az indoeurópai nyelvekben egyértelműen kimutatható. A megfelelő indoeurópai szavak (ói. *nāma*, gr. *onoma*, lat. *nōmen*, fr. *nom*, ang. *name* stb.) nemcsak 'név', hanem 'család, nemzetség, származás' jelentésűek is. Hadd hozzak két nyelvű szótárainkból néhány példát! A gör. *ονομαζω* 'neveztetik, származik'; *qui Latini nominis erant* 'akik latin nemzetségűek voltak'; *the last of his name* 'nemzetiségének/családjának utolsó sarja'; *avoir un nom* 'híres családból való' stb.

Úgy látszik tehát, hogy a belső nyelvi összefüggések feltárásával párhuzamosan fény derül a még tágabb — különböző nyelvcsaládokat érintő — kapcsolatokra is.